

УДК 2-854(=161.2)-045.7]343.125І.Світличний“1972”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/71-3-3>

Богдан ПАСКА,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) paskabogdan@i.ua

АРЕШТ ІВАНА СВІТЛИЧНОГО В 1972 Р. У КОНТЕКСТІ ГЕНЕРАЛЬНОГО ПОГРОМУ УКРАЇНСЬКОГО ДИСИДЕНТСЬКОГО РУХУ

Метою статті є всебічний та комплексний аналіз розправи радянського режиму над літературним критиком Іваном Світличним на початку 1972 р. Основою джерельної бази є документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ). Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії. Автор приходиться до висновку, що І. Світличний перебував в полі зору радянських спецслужб із кінця 1940-х рр. і чинив послідовний опір намаганням їх працівників змусити його до співпраці. На початку 1970-х рр. у баченні Комітету державної безпеки (КДБ) він був одним із ключових лідерів українського національного руху та об'єктом № 1 групової справи «Блок». Приводом до затримання й арешту І. Світличного в січні 1972 р. стали його зустрічі з представником української еміграції Ярославом Добошем. Під час перших місяців слідства поведінка літературного критика була досить виваженою і тактовною, він не зламався під час допитів. Не відмовляючись від комунікації зі слідчими КДБ, інтелектуал не заперечував своїх контактів з українською діаспорою та участі в поширенні самвидаву, відкрито говорив про необхідність підтримки репресованих дисидентів. Також в'язень відстоював ідеї демократизації Радянського Союзу та зміцнення автономності УРСР, із етичних міркувань намагався не давати покази про інших учасників руху спротиву. У результаті першого етапу слідства до квітня 1972 р. слідчим КДБ вдалося зібрати значний масив доказів антирадянської діяльності І. Світличного, якими стали вилучена під час обшуків самвидавна література, а також покази інших учасників руху. Проведена через рік судова розправа над політв'язнем мала своїм наслідком один із найбільш жорстких вироків часів генерального погрому.

Ключові слова: Іван Світличний, справа «Блок», генеральний погром, український дисидентський рух, Комітет державної безпеки (КДБ), радянський режим.

Bohdan PASKA,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) paskabogdan@i.ua

THE ARREST OF IVAN SVITLYCHNYI IN 1972 IN THE CONTEXT OF THE GENERAL POGROM OF THE UKRAINIAN DISSIDENT MOVEMENT

The purpose of the article is a comprehensive and complex analysis of the massacre of the literary critic Ivan Svitlychnyi by the Soviet regime in early 1972. The basis of the source base is the documents of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SBU). The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The scientific novelty of the research lies in the fact that this problem has not yet become the subject of a full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The author concludes that I. Svitlychnyi was in the sights of the Soviet special services since the end of the 1940s and consistently resisted the efforts of their employees to force him to cooperate. In the early 1970s, in the view of the State Security Committee (KGB), he was one of the key leaders of the Ukrainian national movement and object No. 1 of the “Block” group case. The reason for the detention and arrest of I. Svitlychnyi in January 1972 was his meeting with the representative of the Ukrainian emigration, Yaroslav Dobosh. During the first months of the investigation, the behavior of the literary critic was quite balanced and tactful; he did not break down during interrogations. While not refusing to communicate with the KGB investigators, the intellectual did not deny his contacts with the Ukrainian diaspora and participation in the distribution of samizdat; he openly spoke about the need to support repressed dissidents. The prisoner also advocated the idea of democratizing the Soviet Union and strengthening the autonomy of the Ukrainian SSR, for ethical reasons he tried not to reveal information about other members of the resistance movement. Because of the first stage of the investigation, until April 1972, the KGB investigators managed to collect a significant array of evidence of I. Svitlychnyi's anti-Soviet activities, which were used to seize self-published literature during searches, as well as the testimony of other members of the movement. A year later, the trial of a political prisoner resulted in one of the harshest sentences of the time of the general pogrom.

Key words: Ivan Svitlychnyi, the case “Block”, general pogrom, Ukrainian dissident movement, State Security Committee (KGB), Soviet regime.

Постановка проблеми. Іван Олексійович Світличний (1929–1992) – відомий український літературний критик, поет, письменник, перекладач, один із лідерів українського шістдесятництва та дисидентського руху. Уродженець Луганщини, він навчався на філологічному факультеті Харківського університету, а в 1950-х – на початку 1970-х рр. проживав у Києві. Був великим книголюбом, ученим із енциклопедичним рівнем знань, та водночас займався згуртуванням київського осередку українського руху шістдесятників, налагодив мережу зв'язків із дисидентами по всій Україні, активно збирав та поширював нелегальну самвидавну літературу. Арешт І. Світличного в січні 1972 р. став однією з ключових подій масштабної хвилі репресій радянського режиму проти національно свідомої інтелігенції, яка увійшла в історію України як генеральний погром.

Аналіз основних досліджень. Події генерального погрому українського дисидентського руху знайшли своє відображення у працях дослідників Георгія Касьянова (Касьянов, 2019: 150–175), Анатолія Русначенка (Русначенко, 1998: 190–193), Юрія Данилюка та Олега Бажана (Данилюк, Бажан, 2000: 196–200), Юрія Зайцева (Зайцев, 2015–2016), О. Бажана (Бажан, 2013), Богдана Паски (Паска, 2022). У сучасній українській історіографії висвітлюються окремі важливі аспекти реалізації працівниками Комітету державної безпеки (КДБ) справи групової розробки «Блок». Зокрема, справу В'ячеслава Чорновола проаналізовано в монографії Василя Деревінського (Деревінський, 2016: 164–170), місце і роль бельгійського студента Ярослава Добоша в подіях хвилі репресій 1972 р. описано в розвідці Ярослава Антонюка (Antoniuk, 2019), пошуки слідчими автора документа «Програма укомуністів» відображено у праці Б. Паски (Паска, 2019). Тим не менше, проблема розправи радянського режиму над лідером київського дисидентського осередку Іваном Світличним ще не стала предметом повноцінного дослідження. Основу джерельної бази статті склали раніше засекречені матеріали доповідних записок КДБ із Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ).

Мета статті – всебічний та комплексний аналіз розправи радянського режиму над Іваном Світличним на початку 1972 р. До завдань дослідження відносимо наступні: проаналізувати передумови арешту дисидента, висвітлити події його затримання й арешту в контексті реалізації справи «Блок», охарактеризувати перебіг слідства за справою І. Світличного на першому етапі хвилі репресій протягом січня–квітня 1972 р.

Виклад основного матеріалу. На початку 1970-х рр. тиск радянського режиму на український дисидентський рух значно посилювався. У липні 1971 р. з ініціативи голови КДБ при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) Віталія Федорчука на найбільш активних учасників руху спротиву було заведено справу групової оперативної розробки під кодовою назвою «Блок». У доповідній записці на адресу вищого партійного керівництва України наводився список із 24-х осіб – об'єктів справи «Блок» – серед яких були прізвища дисидентів Євгена Сверстюка, Івана Дзюби, Василя Стуса, В'ячеслава Чорновола, Івана Геля, Миколи Плахотнюка та ін. Під № 1 цього списку фігурував київський літературний критик Іван Світличний, якого працівники КДБ вважали лідером київського осередку українського національного руху. Серед підстав для внесення І. Світличного до числа об'єктів справи «Блок» було наведено наступне: «Починаючи з 1963 р. систематично зустрічається з іноземцями українського походження, зв'язаними зі зарубіжними націоналістичними центрами, отримував від них антирадянську та ідеологічно шкідливу літературу, яку поширював серед свого оточення. Допускав антирадянські висловлювання із питання національної політики на Україні... Зараз перебуває на ворожих позиціях, має відношення до поширення документів «самвидаву», до виготовлення і поширення нелегального журналу «Український вісник»» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1020, арк. 114–116). У баченні КДБ І. Світличний на початку 1970-х рр. був однією з ключових осіб у питанні контактів між середовищем українського національного руху та російськими «демократами» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1028, арк. 357–358).

Як свідчить доповідна записка голови українського республіканського КДБ на адресу союзного центру від 10 березня 1972 р., вперше І. Світличний потрапив у поле зору радянських спецслужб ще в 1949 р., під час навчання у Харківському університеті, як особа, яка «допускала висловлювання ідейно-шкідливого характеру та мала зв'язки серед націоналістично налаштованих осіб». Із метою відриву студента від «націоналістичного» середовища з ним було проведено відповідну роботу працівниками управління Міністерства державної безпеки (МДБ) Харківської області. Під час бесід із оперативниками І. Світличний повідомив певну інформацію, яка викликала зацікавлення, та, зрештою, був завербований у якості агента. Проте повноцінної співпраці із молодим філологом навіть в умовах загального

посилення ідеологічного тиску в пізньосталінські часи працівниками спецслужб не було досягнуто – він всіляко ухилявся від зустрічей із ними, відмовлявся повідомляти корисну інформацію. Тому вже в 1951 р. І. Світличного було виключено з мережі агентів (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 11).

Через 13 років, у 1964 р., вже коли літературний критик був одним із лідерів українського шістдесятництва в Києві, із ним встановили оперативний контакт працівники КДБ. Приводом послужили зустрічі І. Світличного з представницею української діаспори Роксаною Смішкевич, яка була стендисткою американської виставки «Технічна книга» в Києві та підозрювалася у зв'язках із закордонними спецслужбами. Інтелектуалу запропонували інформувати каральні органи про контакти між українськими дисидентами та діаспорою, а також повідомляти про процеси в середовищі шістдесятників. Проте І. Світличний всупереч вказівкам оперативників навпаки, під час чергової зустрічі з Р. Смішкевич, отримав від неї видану за кордоном антирадянську літературу, а натомість передав їй щоденник та окремі вірші поета Василя Симоненка. Такі дії молодого інтелектуала були прямим викликом каральним органам (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 12).

Зрештою, у 1965 р. на І. Світличного кадебісти завели справу оперативної розробки. Під час першої хвилі арештів українських дисидентів 1 вересня 1965 р. І. Світличний, як і ще більше двох десятків представників української інтелігенції, опинився за ґратами, де провів майже вісім місяців. 29 квітня 1966 р. його кримінальну справу було припинено, а самого літературного критика випущено на волю. Як і абсолютна більшість заарештованих у 1965 р. дисидентів, під час допитів він змушений був піти на співпрацю зі слідством та «розкаятися». Проте справжньою причиною звільнення І. Світличного з-під варті в 1966 р. були т. зв. «оперативні міркування» слідчих. Керівництво КДБ вважало, що на фоні засудження більшості заарештованих на тривалі терміни ув'язнення вихід літературного критика на волю посилить недовіру до нього в дисидентського середовищі та посилить внутрішні протиріччя серед учасників руху (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 12–13).

У другій половині 1960-х рр. з І. Світличним періодично зустрічалися й проводили бесіди представники керівної верхівки КДБ при РМ УРСР з метою т. зв. «позитивного впливу», відриву від дисидентського середовища та з'ясування його відносин з іншими учасниками руху (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 13). Тим не менше, літера-

турний критик продовжив дисидентську діяльність, збір та поширення самвидаву, намагався морально й матеріально підтримувати українських політв'язнів і їхні родини, збирав та поширював антирадянську літературу. Щоправда, на рубежі 1960-х – 1970-х рр. І. Світличний, остерегаючись можливих репресій, виступав проти активізації та політизації дисидентського руху, обережно ставився до видання самвидавного журналу «Український вісник» (його редактором був львівський дисидент В. Чорновіл) та посилення політичного протистояння з режимом (Паска, 2018: 119–122).

Як привід до генерального погрому українських дисидентів та реалізації секретної справи «Блок» радянські спецслужби використали приїзд до УРСР наприкінці грудня 1971 – на початку січня 1972 рр. кур'єра Закордонних частин Організації українських націоналістів (ЗЧ ОУН), представника української еміграції в Бельгії Ярослава Добоша, та його контакти з учасниками руху спротиву в Києві та Львові. Серед іншого Я. Добош 31 грудня 1971 р. та 1 січня 1972 р. мав дві зустрічі з І. Світличним – відповідно у готелі «Дніпро» та на квартирі вченого-хіміка Леоніда Селезненка. Під час зустрічей літературний критик надав своєму співрозмовнику інформацію про арешт одеської дисидентки Ніни Строкатої, судовий процес над істориком Валентином Морозом у Івано-Франківську та загальне становище в середовищі української дисидентської інтелігенції. Ярослав Добош пропонував І. Світличному матеріальну допомогу, проте останній погодився взяти 40 рублів тільки для Раїси Мороз, дружини засудженого В. Мороза (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1032, арк. 112–116; ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 176–177).

Саме під час зустрічей з І. Світличним Я. Добош потрапив у поле зору КДБ. 4 січня 1972 р., під час спроби виїзду за межі СРСР, діаспорянина було затримано на залізничній станції Чоп в Закарпатській обл. (Паска, 2022: 16–17). За кримінальною справою Я. Добоша 12 січня було проведено хвилю обшуків та затримань серед лідерів українського дисидентського руху в Києві та Львові, які були об'єктами справи «Блок». Цього дня відбувся й обшук на квартирі І. Світличного на вул. Уманській у Києві, в результаті якого було вилучено машинописний текст мемуарів колишнього політв'язня Данила Шумука «Оповідання про пережите», чимало самвидавних статей і віршів (загальна кількість – більше 50 екземплярів), записи українських колядок, транзисторний радіоприймач та друкарську машинку. Під час обшуку до І. Світличного навідався літера-

турний критик Іван Дзюба, якому працівники КДБ провели особистий обшук (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1032, арк. 138–139). Зрештою, І. Світличного було затримано, а 15 січня – заарештовано. Через тиждень, 22 січня 1972 р. літературному критику висунули обвинувачення за ч. І ст. 62 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда»), ключовими пунктами якого були збереження й поширення антирадянської літератури та зустріч із кур'єром ЗЧ ОУН Я. Добошем. Заарештований відмовився визнавати свою вину (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 1).

Під час допитів І. Світличного на першому етапі слідства протягом січня – квітня 1972 р. працівників КДБ цікавили в першу чергу його зустрічі та взаємовідносини з туристами-іноземцями з числа української діаспори, а також контакти з однодумцями, поширення матеріалів самвидаву, система поглядів та інша дисидентська активність. У розмовах зі слідчими літературний критик обрав досить цікаву лінію поведінки. Він відкрито описував власні погляди, визнавав факти зберігання та поширення вилученої в нього нелегальної літератури, проте не визнавав її антирадянською. Водночас намагався не називати прізвищ своїх близьких знайомих і однодумців, обґрунтовуючи таку позицію етичними міркуваннями та прагненням не нашкодити іншим людям. Для забезпечення повного оперативного контролю над ув'язненим його розмови зі співкамерниками фіксувалися оперативними працівниками через апаратуру для прослуховування (захід «Т») (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 21).

У перші місяці слідства І. Світличний надав досить багато інформації про свої знайомства й зустрічі з представниками еміграції. Вже під час перших допитів детально розповів про контакти з Я. Добошем. Згодом повідомив про те, що протягом другої половини 1960-х – початку 1970-х рр. мав регулярні зустрічі з українськими діаспорянами, які приїздили до УРСР в якості туристів. До кінця січня 1972 р. І. Світличний назвав більше 30-ти прізвищ таких туристів, а до середини лютого – ще близько 20-ти, серед яких були і громадяни країн т. зв. соціалістичного табору (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 124, 262). Серед іноземців, із якими контактував літературний критик, були, зокрема, громадяни Канади Вольфрам Бургардт (один із редакторів діаспорного журналу «Сучасність») та Роман Сербин (викладач історії Монреальського університету), громадянка Бразилії Віра Вовк-Селянська (відома письменниця й поетеса), громадянка ФРН Анна-Галя Горбач (літературознавиця, учасниця правозахисного

руху), громадянка США Христина Голод, громадянин Чехословаччини Павло Мурашко (викладач Пряшівського університету). Під час зустрічей літературний критик передавав за кордон інформацію про становище українських політичних в'язнів, отримував кошти для матеріальної підтримки ув'язнених дисидентів і їхніх родин (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 15–16). Під час допитів І. Світличний наголошував на тому, що більшість його знайомих з-за кордону демонстрували позитивне ставлення до радянської влади, а зустрічі з ними він не розцінював як злочинні дії (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 1034, арк. 124).

Одним із найбільш вагомих доказів проти І. Світличного, які опинилися в руках слідства, було його особисте фото із власноручним підписом «Чикагським побратимам. Маю надію побачити. Ваш курінь». Цю світліну дисидент подарував туристу з Америки, етнічному українцю, активному учаснику молодіжної організації «Пласт» Д. Григорчуку під час зустрічі в липні 1970 р. Згодом Д. Григорчука було затримано працівниками КДБ та видворено з СРСР за збір інформації про політично-культурне життя в Україні та становище політичних в'язнів. Під час допиту І. Світличний підтвердив факт зустрічі з туристом із Чикаго, проте заявив, що його прізвище та предмет розмови не пам'ятає (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 216–224). Загалом слідчі часто рапортували про те, що літературний критик постійно ухилявся від дачі конкретних показів про обставини зустрічі із представниками еміграції.

Протягом січня–лютого 1972 р. слідчі КДБ встановили, що передача перших номерів часопису «Український вісник» та інших самвидавних документів до західних країн відбувалася через територію Чехословаччини за посередництва місцевої підпільної групи «У-29», учасниками якої були етнічні українці Павло Мурашко, Петро Гроцький та Анна Коцурова (Коцур). Остання у якості студентки навчалася в Києві та здійснювала перевезення самвидаву до Чехословаччини, звідки, ймовірно, через Відень, вони потрапляли до осередків української еміграції на Заході. Під час генерального погрому А. Коцурову було затримано працівниками КДБ і вона змушена була дати покази про контакти з київським дисидентським середовищем. За словами ув'язненої студентки, саме І. Світличний відіграв ключову роль у справі передачі самвидаву за кордон по чехословацькому каналу. Зокрема, за вказівками літературного критика інші київські дисиденти З. Антонюк та М. Плахотнюк передавали А. Коцуровій фотоплівки із текстами «Українського вісника»

для подальшого вивезення за межі СРСР (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 89–90). Наприкінці січня 1972 р. кадебісти влаштували очну ставку чехословацької студентки з І. Світличним, під час якої політв'язень визнав факт зустрічі з нею, проте факт передачі номерів «Українського вісника» заперечив (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 83).

Під час одного зі своїх перших допитів у січні 1972 р. І. Світличний власноручно надав покази про свої світоглядні переконання та незгоду з окремими аспектами політики радянського режиму. Себе й однодумців (в першу чергу І. Дзюбу та Є. Сверстюка) він визначив у першу чергу як борців за розширення демократичних прав і свобод. Українські дисиденти, за І. Світличним, були незадоволені існуючим становищем у державній, суспільній та культурній сферах, вважали демократію в Радянському Союзі «завуженою, недостатньою для сьогодинського стану та сьогодинських потреб суспільства». Він акцентував увагу на тому, що всі важливі рішення в державі приймаються без участі населення, громадяни не можуть вибирати депутатів із декількох кандидатур, а «відсутність безпосередньої демократії є сильним гальмом для розвитку радянської влади». Наслідками відсутності демократії, за І. Світличним, були централізація всіх сфер суспільного життя, «порушення ідеї радянської федерації соціалістичних республік» та їх розвитку в напрямку зміцнення автономії. Дисидент вказував на систематичні порушення конституційних прав громадян органами державної влади, прикладом чого були судові процеси над дисидентами (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 16–17). Фактично заарештований відстоював ідею посилення самостійності УРСР в межах Радянського Союзу, захищав демократичні принципи і необхідність активізації правозахисної діяльності.

Стосовно своїх контактів з іншими українськими дисидентами та участі у зберіганні й поширенні самвидаву І. Світличний намагався повідомляти тільки ту інформацію, яка вже й так була відома слідчим із показів інших ув'язнених та свідків, не називаючи конкретних прізвищ. Уже в середині січня 1972 р. він визнав, що інші учасники київського дисидентського середовища регулярно приносили йому рукописні та машинописні документи самвидаву, проте наголосив, що не мав наміру їх поширювати (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1032, арк. 282). У лютому цього ж року літературний критик заявив про спільність поглядів у національному питанні з І. Дзюбою та Є. Сверстюком. За словами І. Світличного, вони разом займалися виготовленням і поширенням самвидаву (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1036, арк. 2). Напередодні арешту

опозиційного поета Миколи Холодного в лютому 1972 р. слідчі КДБ задавали питання І. Світличному про зміст творчості цього літератора, проте в'язень ухилився від її ідейно-політичної оцінки, пославшись на свою некомпетентність (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1036, арк. 34). До квітня 1972 р. заарештований змушений був визнати факти отримання окремих самвидавних матеріалів від І. Дзюби, поета Ігоря Калинця, письменників Михайла Осадчого та Бориса Антоненка-Давидовича (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 277–278).

Окремим предметом зацікавлення з боку кадебістів була організована в дисидентському середовищі громадська каса взаємодопомоги, куди збиралися кошти в першу чергу для допомоги політичним в'язням та їх родинам. У квітні 1972 р. І. Світличний під час відповіді на запитання слідчих заявив про те, що єдиної організованої каси не існувало, проте була практика надання матеріальної допомоги особам із числа дисидентів, які через політичні переслідування втрачали роботу або свободу. Посередниками у наданні такої підтримки виступав або сам І. Світличний, або вчена-філологиня Зіновія Франко. Грошова допомога систематично надавалася сім'ям репресованих, для оплати послуг адвокатів на судових процесах, випускання для ув'язнених газет та журналів (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 114).

Одним із найбільш важливих завдань слідчих КДБ під час роботи з заарештованими дисидентами за справою «Блок» у 1972 р. було встановлення авторів виявленого на квартирі Є. Сверстюка документа під назвою «Програма укомуністів» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1032, арк. 139). Цей документ викликав особливу увагу з боку керівництва КДБ, адже міг свідчити про існування в середовищі української інтелігенції нелегальної організації чи навіть партії, що б значно спростило проведення репресивної кампанії. Івана Світличного поряд із І. Дзюбою, Є. Сверстюком, В. Чорноволом та ін. кадебісти довгий період часу вважали одним із найбільш імовірних авторів цієї програми. 4 лютого 1972 р. у І. Світличного та багатьох інших київських дисидентів було проведено повторні обшуки з метою виявлення доказів їх причетності до створення документа (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 151). Підозри працівників КДБ підсилювало те, що на квартирі І. Світличного було вилучено книгу «Берестейський мир» та документ «Слово нації», які могли б слугувати джерелами для написання «Програми укомуністів» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1034, арк. 298). Під час допиту в лютому 1972 р. літературний критик заперечив факт свого знайомства з про-

грамою та заявив, що зможе визначити її автора, якщо йому дадуть можливість ознайомитися із текстом документа. У такій просьбі в'язню було відмовлено «з оперативних міркувань» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1038, арк. 18). Зрештою, справжнього автора «Програми укомуністів» працівникам КДБ вдалося виявити та заарештувати тільки восени 1972 р. – ним виявився київський поет Василь Рубан (Паска, 2019: 45).

У перші місяці слідства окремі покази працівникам КДБ про дисидентську діяльність І. Світличного надали інші об'єкти справи «Блок». Першою на відкриту співпрацю зі слідством пішла активна учасниця київського дисидентського осередку З. Франко. Її було викликано в КДБ 12 січня 1972 р., одночасно із хвилиєю затримань; слідчі прагнули отримати від дисидентки інформацію про діяльність І. Світличного, В. Чорновола, Є. Сверстюка та ін. У ході подальших допитів З. Франко повідомила кадебістів про численні зустрічі І. Світличного з іноземцями, зокрема, із Я. Добошем, про поширення літературним критиком матеріалів самвидаву (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1032, арк. 141, 348). Зрештою, філологиня на початку березня 1972 р. однією з перших опублікувала відкриту «покаяльну» заяву в радянській пресі (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1036, арк. 197). Обвинувачений Л. Селезненко теж надав слідству покази про зустріч І. Світличного із Я. Добошем та зміст ведених ними розмов (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1036, арк. 139).

Політв'язень, колишній учасник збройного підпілля в 1940-х рр. Данило Шумук в січні 1972 р. визнав факт передачі І. Світличному рукописного тексту своїх мемуарів «Оповідання про пережите» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1032, арк. 347). У подальших допитах у квітні цього ж року він розповів слідству про те, що І. Світличний ще з 1968 р. стимулював його до написання своїх спогадів, а в 1971 р. займався літературним редагуванням готового рукопису, його переведенням у машинописний текст та виготовленням його 3-х примірників (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 157–158). Інший заарештований політв'язень З. Антонюк змушений був визнати, що допомагав І. Світличному розмножувати текст «Оповідання про пережите» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 115). Львівський дисидент М. Осадчий, який протягом березня–квітня 1972 р. написав на адресу керівництва КДБ декілька «покаяльних» заяв, подав слідчим таку характеристику громадсько-політичній позиції літературного критика до арешту та його тактики боротьби проти режиму: «Світличний [вважав, що – Б. П.] всі питання, пов'язані з політичними процесами та їх наслідками [треба]

ставити тільки перед офіційними органами, а їх тексти витримувати в марксистсько-ленінському підході до цього питання, посиланнями на громадянські права, гарантовані Конституцією СРСР та Декларацією прав людини. Робити це спокійно, без зайвої метушні і розголосу, ждати на офіційні відповіді» (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 48).

Протягом квітня 1972 р. відбулося відразу дві важливі події, які справили значний вплив на перебіг репресивної кампанії за справою «Блок». 18 квітня було заарештовано інтелектуального лідера київського дисидентського осередку, найбільш впливового ідеолога руху, автора програмної праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюбу, проведено хвилю обшуків у його близьких знайомих у Києві й інших містах (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1040, арк. 273–276). Також протягом двох тижнів, з 13 по 26 квітня відбувалася своєрідна перевірка репресивної роботи українського республіканського КДБ – із матеріалами кримінальних справ на «українських націоналістів» у Києві та Львові знайомилася група співробітників слідчого відділу КДБ при РМ СРСР (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 127).

Вважаємо, що можна говорити про завершення першого етапу генерального погрому української інтелігенції, своєрідним підсумком якого була узагальнююча доповідна записка В. Федорчука на адресу московського центру від 26 квітня 1972 р. «Про стан і строки завершення розслідуваних кримінальних справ на націоналістів, заарештованих в результаті реалізації оперативної розробки «Блок»». У цьому документі І. Світличного (поряд із І. Дзюбою та В. Чорноволом) було означено як одного з лідерів національного руху. Керівництво КДБ при РМ УРСР стверджувало, що під час слідства було виявлено достатньо свідчень щодо виготовлення літературним критиком самвидавної літератури, її поширення в Україні та за кордоном. Проте станом на кінець квітня 1972 р. не до кінця з'ясованими були питання його участі у створенні «Програми укомуністів» та номерів часопису «Український вісник», що вимагало продовження оперативно-слідчих дій. Слідство у справі І. Світличного планували завершити до серпня 1972 р., а судову розправу провести у вересні (ГДА СБУ, ф. 16, спр. 1042, арк. 129). Зрештою, судовий процес над літературним критиком відбувся тільки у квітні 1973 р.; І. Світличний отримав максимально можливий термін ув'язнення за ч. 1 ст. 62 КК УРСР – 7 років позбавлення волі та 5 років заслання.

Висновки. Таким чином, літературний критик І. Світличний перебував в полі зору радянських

спецслужб із кінця 1940-х рр. і чинив послідовний опір намаганням їх працівників змусити його до співпраці. На початку 1970-х рр. у баченні КДБ він був одним із ключових лідерів українського національного руху та об'єктом № 1 групової справи «Блок». Приводом до затримання й арешту І. Світличного в січні 1972 р. стали його зустрічі з представником української еміграції Ярославом Добошем. Під час перших місяців слідства поведінка літературного критика була досить виваженою і тактовною, він не зламався під час допитів. Не відмовляючись від комунікації зі слідчими КДБ, інтелектуал не заперечував своїх контактів з українською діаспорою та участі в поши-

ренні самвидаву, відкрито говорив про необхідність підтримки репресованих дисидентів. Також в'язень відстоював ідеї демократизації Радянського Союзу та зміцнення автономності УРСР, із етичних міркувань намагався не давати покази про інших учасників руху спротиву. У результаті першого етапу слідства до квітня 1972 р. слідчим КДБ вдалося зібрати значний масив доказів антирадянської діяльності І. Світличного, якими стали вилучена під час обшуків самвидавна література, а також покази інших учасників руху. Проведена через рік судова розправа над політв'язнем мала своїм наслідком один із найбільш жорстких вироків часів генерального погрому.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Antoniuk Ja. "Dobosh Case": the Biggest Failure of ZCh OUN Security Services in Resistance to KGB Apparatus. *Сумський історико-архівний журнал*. 2019. № 23. С. 20–26.
2. Бажан О. Спецоперація КДБ УРСР «Блок»: розробка, хід, наслідки. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*. 2013. Т. 143. С. 30–36.
3. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
4. Данилюк Ю., Бажан О. *Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.)*. К.: Рідний край, 2000. 389 с.
5. Деревінський В. *В'ячеслав Чорновіл: дух, що тіло рве до бою*. Харків: Віват, 2016. 496 с.
6. Зайцев Ю. Друга хвиля погрому антирежимної опозиції (1972–1973). *Новітня доба*. 2015–2016. Вип. 3–4. С. 112–121.
7. Касьянов Г. *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років*. К.: Кліо, 2019. 248 с.
8. Паска Б. *Валентин Мороз: прапор українського дисидентства*. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
9. Паска Б. «Програма укомуністів» в контексті реалізації секретної справи КДБ «Блок». *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: Історія*. 2019. № 2. С. 42–47.
10. Паска Б. Січневий погром українського дисидентського руху 1972 р.: до питання про хронологію і масштаби. *Актуальні питання гуманітарних наук: Міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*. 2022. Вип. 52. Т. 3. С. 14–20.
11. Русначенко А. *Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років*. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1998. 720 с.

REFERENCES

1. Antoniuk Ja. (2019) "Dobosh Case": the Biggest Failure of ZCh OUN Security Services in Resistance to KGB Apparatus. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy historical and archival journal*, 23. 20–26. [in English].
2. Bazhan O. (2013) Spetsoperatsiia KDB URSR «Blok»: rozrobka, khid, naslidky [Special Operation of the KGB of the Ukrainian SSR «Block»: Development, Course, Consequences]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorychni nauky – Scientific notes of NaUKMA. Historical sciences*, 143. 30–36. [in Ukrainian].
3. HDA SBU – Haluzeyvi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
4. Danyliuk Yu., Bazhan O. (2000) *Opozytsiia v Ukraini (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)* [Opposition in Ukraine (Second Half of the 50s – 80s of the 20th Century)]. Kyiv: Ridnyi kraj. 389. [in Ukrainian].
5. Derevynskiy V. (2016) *Viacheslav Chornovil: dukh, shcho tilo rve do boiu* [Vyacheslav Chornovil: the Spirit that Tears the Body to Battle]. Kharkiv: Vivat. 496. [in Ukrainian].
6. Zaitsev Yu. (2015–2016) *Druha khvylia pohromu antyrezhymnoi opozytzii (1972–1973)* [The Second Wave of the Pogrom of the Anti-regime Opposition (1972–1973)]. *Novitnia doba – New Age*, 3–4. 112–121. [in Ukrainian].
7. Kasianov H. (2019) *Nezghodni: ukrainska intelihtentsiia v rusi oporu 1960–1980-kh rokiv* [Dissent Voices: Ukrainian Intelligentsia in the Resistance Movement of the 1960s and 1980s]. K.: Klio. 248. [in Ukrainian].
8. Paska B. (2018) *Valentyn Moroz: prapor ukrainskoho dysydentsva* [Valentyn Moroz: the Flag of Ukrainian Dissidence]. Ivano-Frankivsk: Foliant. 366. [in Ukrainian].
9. Paska B. (2019) «Prohrama ukomunistiv» v konteksti realizatsii sekretnoi spravy KDB «Blok» [“U-Communist Program” in the Context of the Implementation of the Secret Case of the KGB “Block”]. *Naukovyi visnyk Chernivetskoho natsionalnoho universytetu imeni Yurii Fedkovycha: Istoryia – Scientific Bulletin of Yuriy Fedkovich Chernivtsi National University: History*, 2. 42–47. [in Ukrainian].
10. Paska B. (2022) *Sichnevyy pohrom ukrainskoho dysydentskoho rukhu 1972 r.: do pytannia pro khronolohiiu i masshtaby*. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk: Mizhvuzivskyyi zbirnyk naukovykh prats molodykh vchenykh Drohobyt'skoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka – Topical Issues in the Humanities: Intercollegiate Collection of Scientific Papers of Young Scientists of Ivan Franko Drohobych State Pedagogical University*, 52–3. 14–20. [in Ukrainian].
11. Rusnachenko A. (1998) *Natsionalno-vyzvolnyi rukh v Ukraini: seredyna 1950-kh – pochatok 1990-kh rokiv* [National Liberation Movement in Ukraine: Mid 1950s – Early 1990s]. K.: Vydavnytstvo imeni Oleny Telihy. 720. [in Ukrainian].